

Ф. СЛЮСАРЕНКО

АКАДЕМІК В.П. БУЗЕСКУЛ

FEDIR SLUSARENKO
AKADEMIKER W. P. BUZESKUL ALS HISTORIKER
(1858 — 1931)

ФЕДІР СЛЮСАРЕНКО
АКАДЕМІК
В. П. БУЗЕСКУЛ, ЯК ІСТОРИК
1858 — 1931

*Відбитка з Наукового Збірника т. III
Українського В. Університету в Празі*

ПРАГА 1942

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЯ Й МОРАВА В ПРАЗІ

06 10

СЕКРЕТНО

FEDIR SLUSARENKO
AKADEMIKER W. P. BUZESKUL ALS HISTORIKER
(1858 — 1931)

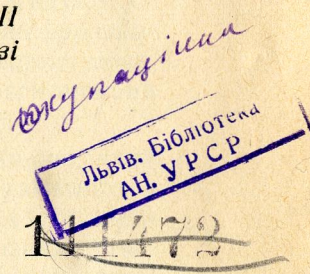
ФЕДІР СЛЮСАРЕНКО

АКАДЕМІК

В. П. БУЗЕСКУЛ, ЯК ІСТОРИК

1858 — 1931

*Відбитка з Наукового Збірника т. III
Українського В. Університету в Празі*

ПРАГА 1942

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЯ Й МОРАВА В ПРАЗІ

11(2/4-8 Бузескул
71(24к)7-8 Бузескул

01

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 5085

Владислав Петрович Бузескул народився р. 1858 у с. Попівці на границі Ізюмського й Куп'янського повітів на Харківщині. Походив із румунської військової родини. Дитячі роки (від 4-х до 8-ми) прожив у с. Закаменці на березі Айдара у Старобільському повіті Харківщини. Домашнім учителем був у нього німець Арльдт, який сам захоплювався літературою й історією і це захоплення прищепив своєму учневі.

В рр. 1868—1876 Бузескул вчиться в харківській 2-й гімназії. У своїх споминах¹⁾ Бузескул згадує український кольорит Харкова в ті й в пізніші роки. Він пишається тим, що з харківської 2-гої гімназії повиходили деякі визначні люди, як от учені І. І. Мечніков та акад. В. В. Заленський і відомий, видатний артист-маляр Семирадський. З учителів згадує І. О. Мандельштама, що потім був професором у гелсінгфорзькому університеті, а в гімназії тоді викладав німецьку мову. Історію викладав Одарченко, видатний, дуже красномовний учитель, людина взагалі надзвичайних здібностей.

Із учителів клясичних мов згадує Н. Є. Скворцова, який читав Софокла, не звертаючи великої уваги на граматику, а тільки на загальний зв'язок і відтінки мови. За тої доби влаштовувалися в гімназії літературно-музичні ранки й вечірки, на яких учні м. і. деклямували уривки з клясичних авторів, з творів російських і навіть українських. Так учень Олексенко деклямував із пам'яті оповідання Квітки або Сто-роженка. Були учителями два чехи-клясики: Ф. О. Тауль — »ідеаліст« і І. В. Канський — »матеріяліст«; останній викладав грецьку мову й читав Тукидида, звертаючи увагу в біографії Тукидида головно на те, що цей мав копальні.

¹⁾ В. Бузескул: Образы прошлого. Анналы. Петербург 1922, № 2, ст. 228—246.

З інших учителів згадує Бузескул учителя рисунків, українця Д. І. Безперчого, який був учителем видатних майстрів Семирадського і Васильківського.

В гімназії 60-х років зверталось увагу на заохочення учнів до читання, на загальний розвиток, а не лише на «виучку». Латинська мова введена була тоді з 1-ої класи, а грецька з 4-ої. Бузескул закінчив гімназію із 2-ма класичними мовами, з золотою медаллю і своїй школі дає таку оцінку:

«Гімназія дала міцні елементи знання, привчила до безнастанної праці й розвинула цікавість до любимого предмету — історії; сам класицизм, що проводився тоді, пізніше знадобився мені при моїх студіях грецької історії.»²⁾

Зокрема відмітимо заохочення молодого Бузескула до історичного читання. Так в дитинстві, ще до вступу до гімназії, Бузескул перечитав біографію Суворова, а в 4-й класі гімназії Історію держави Російської - Карамзіна, Богдана Хмельницького-Костомарова, Історію XVIII ст. Шлоссера.

В рр. 1876—1880 Бузескул студіює на історично-філологічному факультеті харківського університету. Харківський університет уже мав славні традиції. Його вихованці, як М. І. Костомаров, І. І. Мечніков, В. В. Заленський, І. М. Срезневський, М. І. Сухомлінов, М. М. Ковалевський, своїми науковими працями здобули велику популярність і славу. Зокрема важні для нас традиції історичної науки, які походять від видатного історика М. М. Луніна, «харківського Грановського», що викладав всесвітню історію у 2-ій половині 30-х років і на початку 40-х років минулого століття. Цьому професорові присвятив Бузескул окрему статтю,³⁾ а рівнож відводить йому належне місце і в своїх спогадах. Проф. М. М. Лунін зробив велике враження свого часу на Костомарова, свого учня. «Це був, без сумніву, пише Костомаров, один із найліпших учителів історії, які коли-небудь з'являлись у наших університетах... Лекції цього професора зробили на мене величезний вплив і утворили в моєму душевному житті рішучий поворот: я полюбив історію більш від усього і з того часу із запалом віддався читанню і студіюванню історичних книг.»⁴⁾ Бузескул наводить випадок із диспуту Костомарова: коли один із опонентів (проф. Якимов), вирвавши із дисертації два пісенні вірші, зажадав од Костомарова довести, чи є тут яка-небудь поезія, Лунін, перше ніж сам Костомаров зібрався відповісти, засміявся і сказав: «це все одно, як би розсікти

²⁾ Там само, ст. 235.

³⁾ «Харьковский Грановский» (проф. М. М. Лунин), стаття в Ж. М. Н. Пр. 1905, февр. і в «Ист. Эт.» СПб. 1911, ст. 248—301.

⁴⁾ Автобіографія М. І. Костомарова «Литературное наследіе» СПб 1890, ст. 22. (За Бузескулом — Ист. Эт.)

чоловіка на часті й зажадати, щоб показати, де в нього душа; ні в нозі, ні в руці, ні в усі, ні в носі немає душі, а увесь чоловік є живий — з душею».⁵⁾ Однак, історична наука за доби студентства Бузескула вже не мала видатніших представників. Проф. Надлер і Петров все ж добре вводили в науку. Зате були визначні філологи й клясики. Так чех В. І. Шерцль викладав порівняльне мовознавство; з початкового свого фаху був то правник, але обдарований від природи лінгвіст-поліглот, що володів мало не всіма існуючими мовами (умів навіть трохи по готентотському), магістер і доктор петербурзького університету зі східного мовознавства, р. 1884 перейшов до одеського університету. Німець О. К. Деллен, що перед тим був професором київського університету, викладав римську літературу, читав Теренція «*Neautontimorumenos*» і «*Аннали*» Тацита. Тацит приваблював Бузескула і, готуючись пізніше до магістерського іспиту, він у липневу спеку перечитав усього Тацита, крім «діалога про ораторів» за 11 днів.⁶⁾ Студентам клясичного відділу читав Деллен римські старовинності по латині. Поляк О. І. Пеховський кохався у греках; він зрозумів, кажуть, політичну економію, як прочитав «Політику» Аристотеля. Читав в університеті Платона й Тукидида; останній приваблював Бузескула ще в гімназії. Приват-доцент Ю. Ф. Шульц читав Гомера і, крім того, Плотарха. Акрібія, точність перекладу, кон'єктури — це особливості викладів і вимог Шульца, і вправи ці були корисні для Бузескула, не кажучи вже про важливість ознайомлення із Плотархом, одним із найцікавіших істориків і моралістів античності.

Однак, найбільш теплим словом згадує В. П. Бузескул визначного філолога українського проф. Олександра Опанасовича Потебню. Крім своїх славнозвісних курсів, присвячених різним питанням літератури й мови, виступав Потебня з публічними лекціями. Одна з цих лекцій була, м. і. присвячена топографії місцевостей, згаданих у Гомера, друга була — про Квітку Основ'яненка. Зупиняється Бузескул зокрема на тому впливі й авторитеті, що його мав Потебня. До нього на слухання лекцій для удосконалення у філологічних студіях приїздили молоді вчені: Є. А. Вольтер, литовець з Петербурга, учений, що вже за доби нашого студентства висловлював українські симпатії і керував «Гуртком українознавства» при петербурзькому університеті, проф. І. І. Міккола з Фінляндії; В. І. Овсянико-Куликовський, будиши вже професором університету, ходив до нього на лекції.

⁵⁾ Ист. Этюды, ст. 295.

⁶⁾ Образы прошлого, ст. 241.

В цій атмосфері славних університетських традицій, науки й впливу та поваги видатних учених знайшов і Бузескул свій життєвий шлях. Уже студентськими працями він звернув на себе увагу професорів. Через рік після закінчення університету друкується його невеличка студія, присвячена Мстиславові Удатному.⁷⁾ А в цілому ця праця друкується 2 роки пізніше.⁸⁾ Це, як видно, праця започаткована ще на студентській лавці і розроблена у ґрунтовну історичну студію. Його дисертація *pro venia legendi* на тему: Папство й Арнольд Брешиянський, Х. 1884⁹⁾ а далі пробна лекція на тему: Обзоръ нѣмецкой литературы по исторіи среднихъ вѣковъ, Х. 1885, рівнож, як і перші праці, показують, що Бузескул не відразу став на ґрунт студіювання грецької історії, а можливо також, що ці перші теми викликані були тим, що, власне, катедри старовинної історії при університеті не було, як окремої, а входила старовинна історія у цикл викладів катедри всесвітньої історії. Як би там не було, дальніші праці майже всі, за незначними винятками, присвячені грецькій історії і почасти старовинній історії взагалі. Вже магістерська дисертація Бузескула присвячена Периклові,¹⁰⁾ а перед нею з'явилась досить обширна студія, присвячена критиці поглядів на діяльність Перикла — німецького історика М. Дункера.¹¹⁾ Докторська дисертація Бузескула присвячена опублікованому р. 1891 трактатові Аристотеля про атенський державний устрій.¹²⁾ І перед цією працею він опублікував декілька статей і доповідів, присвячених цій найбільш тоді актуальній в науці грецької історії справі.¹³⁾ Отже, своїми ґрунтовними працями, які дали йому найвищу

⁷⁾ О занятіи Галича Мстиславомъ Удалымъ Ж. М. Н. Пр. 1881, березень, ст. 86—96.

⁸⁾ Князь Торопецкій Мстиславъ Мстиславовичъ Ж. М. Н. Пр. 1883.

⁹⁾ В харк. »Вѣра и Разумъ«. Передруковано під тит.: »Реформаторъ XII вѣка« в »Ист. Этюдах« (СПБ. 1911), ст. 112—155. Тема і нині не втратила актуальности, як показує праця G. W. Greenaway, *Arnold of Brescia*. Cambridge 1931.

¹⁰⁾ Периклъ, историко-критическій этюдъ В. Бузескула, прив.-доц. Имп. Хар. У-та. Харків 1889, ст. V + 418, вел. 8⁰.

¹¹⁾ Новый взглядъ на государственную дѣятельность Перикла, Ж. М. Н. Пр., 1888, квітень, ст. 449—495.

¹²⁾ Аѳинская политія Аристотеля, какъ источникъ для исторіи государственнаго строя Аѳинъ до конца V в. Харків, 1895, ст. VI + 484, вел. 8⁰.

¹³⁾ Өемистоклъ и Эфіальтова реформа ареопага. Читано в засід. Хар. Іст. — Філ. Т-ва Ж. М. Н. Пр. 1891, липень, ст. 12—24. — Вопрос о новооткрытой Ἀθηναίων πολιτεία — Ж. М. Н. Пр. 1892, липень, ст. 142—189; 1893, травень, ст. 134—212, жовтень, ст. 450—488. Частинами прочитувалось в засід. Хар. Іст. Філ. Т-ва і друкувалось також в »Историческом обозрѣніи« (Сборн. Ист. О-ва при СПб. У-тѣ) 1891, т. II, ст. 221—239 та ін.

університетську кваліфікацію, належить Бузескул до істориків Греції. І дальша його праця, як наукова, так і педагогічна, головним чином, має теми з грецької історії і зокрема присвячена питанням історіографічним, питанням розроблення самої науки. В цьому відношенні заслуженою славою користується його «Вступ до історії Греції», який витримав три повні й одне скорочене видання,¹⁴⁾ перекладений на чеську мову з другого видання р. 1909¹⁵⁾ і зустрів надзвичайно прихильну оцінку у рецензентів.¹⁶⁾ Тим не менше поодинокі курси в університеті Бузескул присвячував також темам із всесвітньої історії, а зокрема присвятив декілька статей видатним всесвітнім історикам, як от Леопольдові Ранке, Генрихові Зібелеві, Альбертові Сорелеві, М. С. Корелінові.¹⁷⁾

З кінця 70-х років і до самих останніх днів свого життя Бузескул був зв'язаний із Харковом і харківським університетом, спочатку як студент, потім як кандидат професури й доцент, а потім як професор. В роках по революції був обраний членом Всеукраїнської і Всесоюдної Академії Наук. Помер в кінці червня 1931 р. Рік смерті Бузескула є також і роком 50-літнього ювілею його дуже продуктивної наукової праці. Схарактеризувати Бузескула, як історика, є завдання не легке вже з огляду на численність його праць, тому наступний огляд є лише скромною спробою такої характеристики.

Бузескул не дав ні одної праці, яка була би присвячена виключно і зокрема питанню про цілі й методи історії. Тому характеристику його, як історика, треба складати на підставі розсіяних у його творах вказівок, а також на підставі розгляду самих його праць. Зокрема корисні вказівки, щодо поглядів його на історію й історичну працю, — знаходяться в працях, присвячених оцінці всесвітніх істориків і в значній

¹⁴⁾ Лекції по історії Греції, т. I. Введение въ историю Греции. Обзоръ источниковъ и очеркъ разработки греческой истории въ XIX и въ нач. XX в. Петроградъ 1915, ст. XV + 542 (це 3-є вид.).

¹⁵⁾ V. Buzeskul: Úvod do řeckých dějin. Podle 2. opraveného vydání přeložil J. Veverka. Praha 1909, ст. V + 360, вел. 8°.

¹⁶⁾ Головні рецензії: Dr. J. V. Prášek у Čes. Mus. Fil. IX (1903), ст. 296—304; теж його у часописі «Nár. Listy» 1903, 12. VI. Dr. E. Peroutka у List. Fil. 1905, ст. 272—273. Проф. С. Жебелевъ у Ж. М. Н. Пр. 1903, серпень, ст. 479—494 та в «Сборникъ отчетовъ о преміяхъ и наградахъ» за р. 1907 (мені недоступна) та інші.

¹⁷⁾ Ист. Эт., СПб. 1911, ст. VI + 406, 8°: Леопольд Ранке (некролог з р. 1886), ст. 172—186; Генрихъ Зибель, какъ историкъ политикъ (з р. 1896), ст. 187—227; Альбертъ Сорель, какъ историкъ французской революции (з р. 1906), ст. 228—235; професор-гуманистъ (памяти М. С. Корелина з р. 1900), ст. 236—247.

мірі старих істориків, зокрема Тукидида.¹⁸⁾ Згруповуючи ці вказівки і дані, ми отримуємо такі вимоги до історії і до істориків, які звичайно клав Бузескул.

Ціль історії — відшукування історичної правди. Історії нерідко приписували завдання бути суддею минулого, але Леопольд Ранке хоче лише показати: як власне було (*wie es eigentlich gewesen*).

Виходячи з такого встановлення цілі історії, саму працю історика можна поділити на три стадії: 1. установлення історичного факту; 2. приведення установлених фактів у зв'язок поміж собою, з попередніми фактами, які також могли бути причинами, і з наступними фактами, що можуть бути наслідками; 3. виклад.

Факти встановлюються шляхом аналізу й критики джерел, до яких історична наука XIX століття додала документальні або архівні джерела. Так Ранке перший вказав на значення архівів і використав їх; особливо праця Г. Зібеля *Історія революційної доби від 1789 до 1800 р., 5 т. (1853—1879)* — це перша документальна історія революційної доби;¹⁹⁾ праці А. Сореля з історії французької революції засновані на архівних матеріялах, над якими Сорель працював тридцять років.

Поставлення фактів у зв'язок поміж собою і з попередніми та наступними фактами вимагає не лише аналізу, а й синтезу. Установлення зв'язку є разом із тим — зрозуміння фактів. Ранке писав: »для історії потрібна не лише пам'ять, а й гострий проникливий розум: як трудно вже відрізнити правдиве від неправдивого, з багатьох відомостей вибрати найліпше, найбільш достовірне! А тимчасом це лише частина завдання історичної науки: друга частина, величніша, але й тяжча, полягає в тому, щоб зрозуміти причини явищ і їх наслідки«. Ці думки висловив Ранке у своїй промові з р. 1836: *Спорідненість і різниця поміж історією і політикою*.²⁰⁾

Питання викладу — чи то в друкованих історичних творах, чи в лекціях з університетської катедри зв'язується, крім аналізу й синтезу, також із стилем. Бузескул завжди на цей бік справи звертає увагу в своїх оцінках всесвітніх істориків. Напр., велике майстерство у Ранке в зображенні взаємочинності й контрасту. Мистецькі характеристики декількома рисами дієвих осіб. Зовнішня форма у Ранке ніби не мистецька, уривчаста, але перекладати її із збереженням усіх відтінків

¹⁸⁾ Тукидидъ и новѣйшая историческая наука. Ист. Эт., ст. 29—37.

¹⁹⁾ Ист. Эт., ст. 194.

²⁰⁾ *De historiae et politicae cognatione atque discrimine*. Ист. Эт., ст. 184, нот. 2.

мови — діло не легке. Він не любив зупинятись на тому, »was jedermann weiß«. Виклад легкий, ясний, яскраві характеристики у Зібеля. Блискучий виклад, чудова мова, яскраві характеристики в Сореля.

Установивши ці три стадії роботи історика, маємо змогу також сформулювати відношення самого історика до кожної з цих стадій.

Так при першій стадії праці потрібна повна об'єктивність історика; недопустимі жадні перекручування і підтасовування фактів.

Щодо другої, а рівнож і третьої стадії, то тут уже починається акт суб'єктивний. Уже саме поставлення фактів у зв'язок з іншими фактами може бути таке чи інше; рівнож і питання про причини і наслідки. Тому підноситься питання про особу самого історика і про межі його об'єктивності. Почуною для встановлення певних вимог у цих складних питаннях може бути стаття Бузескула, присвячена Г. Зібелеві.²¹⁾ Зібель у своїй дисертації про історію готів Іордана виставив тезу, протилежну Тацитовій тезі: історію треба писати не *sine ira et studio*, а навпаки — *cum ira et studio*. Однак, цю сміливу тезу, якій Зібель був вірний усе життя, »треба розуміти не в тому сенсі, що Зібель, нібито, рекомендував довільне поводження з фактами, а в тому, що історик повинен мати певні політичні й моральні переконання. Зібель був ворогом безличчя й вимагав від історика певного відношення до великих світових питань релігії, політики й національності. Тоді лише, на його думку, історія й може мати виховну силу й мистецьку форму; у протилежному разі вона буде бездушна або афектована.²²⁾

Свою основну вимогу щодо історика: історик повинен бути критичним дослідником, знавцем політики й мистцем — Зібель розвиває широко. Історик повинен переживати те, що він описує, — жити у минулому, як його сучасник. Закон нашої природи, а тому й закон історії такий, що людина розглядає людські діла і страждання з іншим почуттям, ніж природник свої мінерали й інфузорії. Як дослідувач, історик повинен надавлювати всякий вплив свого суб'єктивного настрою; але при зображенні внутрішнього змісту подій завжди виявиться суб'єктивна точка погляду спостерігача, а мистецьке зображення отримує свій відбиток уже цілковито від особи мистця. Критика дає лише окремі факти, подібно атомам, а кожна комбі-

²¹⁾ Ист. Эт., ст. 187—227.

²²⁾ Ueber den Stand d. neueren deutschen Geschichtsschreibung (1856). Ист. Эт., ст. 225.

нація, кожний зв'язок і висновок, без яких однак неможливо обійтись, є вже суб'єктивний акт дослідувача.²³⁾

Наводячи ці думки, Бузескул, однак, дуже чутливо стоїть на межі об'єктивності. Він вказує, що сполучення історії і політики може привести до крайнього суб'єктивізму й тенденційності, до перекирчування й підтасовування фактів, до судження про далеке минуле з погляду сучасності. (Від цього останнього не був вільний і Зібель.) »Раз історія пишеться *cum ira et studio*, вона легко, звичайно, перетворюється у звичайне знаряддя політики . . . в її служницю (*ancilla politicae*), подібно тому, як у середні віки наука була „служницею теології“ (*ancilla theologiae*).« Сам, однак, Зібель, за незначними винятками, взагалі межі об'єктивності не переступав. Він у своїй праці про закони історичного знання висловив, навіть, думку, що завдання історичної критики і її методи ведуть до достовірності історії: наука ця у певних границях здатна досягти цілком точного знання.²⁴⁾ Він мав чудову школу і строгий критичний метод Ранке і був дуже серйозний і совісний історик, що любив істину, і на сторінках »*Historische Zeitschrift*«, що її редагував, не раз висловлювався проти тенденційності й перекирчування фактів. Щодо питання про взаємовідносини поміж історією і політикою, що криють в собі, в разі крайності, небезпеку саме для історії, як науки, то Бузескул знаходить таке розмежування і взаємочинність поміж історією і політикою, що його влучно формулює Зібель: »було б значним кроком наперед з боку наших політичних партій, коли б вони звернулись до історичного обґрунтування своїх політичних тенденцій і покладали свою гордість і надію в тому, щоб їх змагання містили в собі продовження великого минулого. Було б не меншою заслугою з боку нашої історичної науки, якби вона . . . ясно встановила, які моменти в минулому означають поступовий рух нації і з якими, тому, належить зв'язати сучасне для досягнення справжнього прогресу«. Згідно з Зібелем, наука, звичайно, не створена для служення політиці, але вона все ж не повинна тримати на самоті надбані нею скарби, а повинна пускати їх в обіг на добро людства й батьківщини.²⁵⁾ Крім того, підкреслює Бузескул у Зібеля і те, що той надавав велике значення моральному моментові: »на думку Зібеля, відомі основні моральні аксіоми приложимі й мають обов'язкову силу для всіх часів, подібно основним законам логіки. Відкидати це — значило б відіймати в історії її моральний зміст і її научний характер. Без віри в існування

²³⁾ Ист. Эт., ст. 225.

²⁴⁾ Ueber die Gesetze des historischen Wissens (1864). Ист. Эт., ст. 208.

²⁵⁾ Із передмови до »*Die deutsche Nation und Kaiserzeit*«, ст. XIV—XV. Ист. Эт., ст. 225.

морального, світового порядку Зібель не міг і уявити собі історичної науки. За його словами, «правительства й нації гинуть не без власної вини».²⁶⁾ На цих думках і міркуваннях Зібеля Бузескул зупиняється докладно, бо вони є провідні для історичної науки XIX століття і разом із тим вони характеризують історичну й об'єктивну школу, що започаткував її собою Ранке. Із того, як Бузескул оцінює ці прояви історичної думки, з чим він годиться, а що, навпаки, не приймає і навіть осуджує, ми отримуємо певні підстави твердити, що Бузескул ідеологічно належав до ліпших представників історичної об'єктивної школи XIX ст. Ці думки, однак, він приложив до старовинної і зокрема до грецької історії, як то буде з'ясоване далі.

Тепер, перш ніж перейти до розгляду основних праць Бузескула, необхідно ще зупинитися на декількох питаннях загального характеру.

Так необхідно встановити, що саме вважав Бузескул змістом історії, а потім його відношення до таких питань, як значення особи в історії, економічний матеріалізм і нарешті націоналізм.

Змістом історії вважав Бузескул факти не лише політичні, а й національні, соціальні, економічні й культурні.

Це вияснюється із тих уваг, які робив Бузескул відносно праць всесвітніх істориків. Напр., увага на некористь «Всесвітньої історії» Ранке та, що в ній занедбано соціально-економічний бік, зокрема у питанні про занепад старого грецько-римського світу.²⁷⁾ На некористь Зібеля, що він в історії революційної доби соціально-економічний характер революції поставив лише на другому плані. Оцінюючи працю Зібеля взагалі, Бузескул вказує, що Зібель, не негуючи значення соціальної й економічної сторони, віддає виключну перевагу історії політичній, що є зрозуміле, бо для покоління Зібеля найважливіше питання було — політичне й національно-державне об'єднання Німеччини.²⁸⁾ Розглядаючи працю Ранке «Німецька історія за часів реформації», Бузескул зауважує: «занадто велику увагу уділяє (Ранке) політичним подіям, залишаючи трохи в тіні релігійний і культурний бік реформації, так що сила політичних подробиць і епізодів закриває собою основне явище доби — велику духовну боротьбу. В оправдання Ранке, звичайно, треба сказати, що політичні події того часу мали величезний вплив і на успіх реформації».²⁹⁾ І в іншому місці зазначає Бузескул нахил

²⁶⁾ Ист. Эт., ст. 226.

²⁷⁾ Ист. Эт., ст. 182.

²⁸⁾ Там само, ст. 227.

²⁹⁾ Ист. Эт., ст. 178.

Ранке до зовнішньої політичної, чи точніше дипломатичної історії.

Оцінюючи високо, як видно із усього, соціально-економічні питання в історії, Бузескул разом із тим віддавав належну вагу і персональності в історії. Для нього заслуговували на повну увагу погляди тих істориків, які, нам може здатись, переоцінювали значення особи в історії. Однак, сам Бузескул і в цьому відношенні не переходив певної міри. Так про Зібеля він писав: »особистості взагалі він (Зібель) надавав іноді занадто велику роллю: незадовго до своєї смерти в одному листі він так висловлюється: Я все ж тримаюся однієї думки з Трейчке: добу утворюють великі люди. Маса нічого не утворює; вона відчуває гнітючі потреби; освічені люди шляхом абстракції звідси утворюють ідеали будучого; рух росте, здається нарешті непереможним, але з цього нічого не виходить, аж поки не з'явиться сильний чоловік, який не лише, як і всі, розуміє ідеали часу, але й добуває із своєї власної міці належні засоби для здійснення ідеалу. Так Бісмарк при об'єднанні Німеччини. Коли й де соціальна реформа знайде свого Бісмарка? Мені вона уявляється тепер у тій стадії, в якій знаходився німецький об'єднуючий рух коло 1844 р.: похвальні змагання, неясні перебільшування, фальшиві експерименти.«³⁰⁾ Ще яскравіше висловився про значення персональності в історії Сорель. Однак, останній говорить не стільки про великих людей, скільки про звичайні людські одиниці, що їх почуття й змагання хотів собі ясно уявити шляхом дослідів історик.» В одній із своїх промов Сорель говорить, що великі події історії, як і ті пам'ятки, що в наших містах являються їх символами, — діло рук людських. Власне, людину треба шукати, знайти й воскресити в історії: вона одна містить в собі ключ. Це не невиразна людина, без певного обличчя й характеру, анатомічний предмет на столі лябораторії, — такої людини історія не знає, бо вона знає тільки людину живу й дієву; от цього власне чоловіка, що носить таке-то й таке ім'я, що у такій-то годині сказав такі-то слова чи зробив такий-то рух, його то треба якраз відшукати, допитати, висповідати, навіть серед маси, — мало того, особливо й найбільше всього саме в масі, — бо маса скеровує події, як у просторах маси приводять у рух світи. Але маса зовсім не те, що океан, не скупчення крапель води, які є тотожні одна з одною й пропорційно знаходяться під таким самим тиском. Це — сполучення істот, з яких кожна є персональність, володіє душею з її прихильностями й ненавистями. Проблема їх спільної чинности зовсім не проблема механіки: тут проблема людської

³⁰⁾ Там само, ст. 226.

симпатії й ненависти . . . Ось оцю людську стихію, персональну й особливу у кожній і треба виділити у актах й оповіданнях тих, які вели діла, підготовляли події й повідомляли про їх обставини. Історія живе документами, але документи дуже подібні до листів, писаних хемічним чорнилом: вони видають свою таємницю лише тоді, коли їх нагрівають і заставляють просвічуватись у полум'ї життя. Коли я, казав Сорел, говорив про людей, французів чи чужинців, я силкувався вірно віддати їх вчинки й проникати у їх наміри; я прикладав усіх зусиль, щоб їх зрозуміти, пояснити, викласти їх мотиви й прикласти до них найвищу міру людських думок і дій, яка зветься щирістю.»³¹⁾

Ці довгі уступи, які ми наводимо за Бузескулом, показують нам світ тих думок, в якому він жив, в одному з найважливіших питань історії — про ролю особи в історії. Кожний історик повинен ясно здавати собі в цьому справу, оскільки він не обмежує своєї діяльності встановленням лише голих поодиноких фактів хронологічної натури. Кожний перший синтетичний виклад, кожна спроба ширшої історичної концепції вимагає від історика певної і свідомої відповіді на питання про ролю людської індивідуальності.

Економічному або історичному матеріалізму Бузескул присвячує лише декілька уваг. Він сам у своїх працях підносить значення соціально-економічних питань в історії. Він навіть вважає соціально-економічний напрям домінуючим сьогодні в науці.³²⁾ Однак, застерігається проти крайностей і односторонності історичного матеріалізму. »Він (економічний матеріалізм) є протестом проти ідеалістичного розуміння історії; він пробує звести увесь складний історичний процес до одного первістку — до економічного фактору. Фундаментом історії він визнає продукційні відносини. Серед умов, при яких утворюється історія, економічні умови врешті є рішальними й ними обумовлюється історичний процес; політичний, юридичний, філософічний, релігійний, мистецький і всякий інший розвиток базується на економічному.»³³⁾ Але цей погляд зве Бузескул »грубим перекичуванням історії« і каже, що в останню добу помічається ніби реакція проти матеріалістичного розуміння історії, неначе відродження ідеалістичного напрямку. Навіть самі прихильники історичного матеріалізму . . . визнають значення політичних та інших умов; вони погоджуються, що ці умови розвиваються на підставі властивих їм законів³⁴⁾ і т. д. Бузескул, визнаючи сам велику вагу соціально-

³¹⁾ Ист. Эт., ст. 233/34.

³²⁾ Введеніє в исторію Греції (1915), ст. 475.

³³⁾ Там само, ст. 475—476.

³⁴⁾ Введеніє в исторію Греції, ст. 473/4.

економічних питань, в той самий час схиляється скорше до ідеалістичного розуміння історії. Зокрема з особливою симпатією він зупиняється на постатях тих учених, що належали до гуманістично-ідеалістичного напрямку. Так про проф. М. С. Кореліна він пише: »його цікавили переважно розвиток ідей, зміни в розумовому житті, в настроях окремої персони й цілого суспільства. Ідеї в його очах являються могутньою силою в історії. Широко освічений історик, він був цілком чужий від захоплення тим однобоким крайнім напрямом, який відомий під назвою економічного матеріялізму і який був тоді в такій моді.«³⁵⁾ Розуміння ваги соціально-економічного моменту в історії не обов'язково приводить істориків до економічного матеріялізму. Так німецькі історики Ю. Белох, Е. Мейер і навіть Р. Пельман, представники соціально-економічного напрямку, — однак, не дійшли до крайностей економічного матеріялізму.³⁶⁾ Яскравий приклад із середини ХІХ століття: так уже проф. Т. Н. Грановський »розумів що соціальне питання не чуже було античності.«³⁷⁾ І той самий Грановський перестерігає проти матеріялізму. І робить це в записці міністрові народної освіти А. С. Норову з приводу »послаблення класичної освіти у гімназіях і неминучих наслідків цієї переміни.«³⁸⁾ Він попереджав проти переваги природознавства, бо воно веде до матеріялізму... »прищиплює молодим умам холодну самовпевненість і звичку виводити із недостатніх даних рішучі висновки.«³⁹⁾ Він стояв за класичну освіту, бо був поборником гуманності й ідеалізму, хоч в той самий час віддавав належне значення й фізіології (ст. 176). Бузескул з особливим пієтетом ставиться до постатей цих двох професорів-гуманістів — Кореліна й Грановського; їхній ідеалізм вабить до себе його духовний зір, і видно, що їх думки є також його думками.

Питання про націоналізм в історії, як науці, належить також до тих, що в них історик повинен собі здати справу. Бузескул мав нагоду висловити свої думки в цій справі в пізнішій рецензійній статті з приводу праці Дрерюпа »Aus einer alten Advokatenrepublik (Demosthenes u. seine Zeit). Padeborn 1916 р. Дрерюп став цілковито на бік македонської політики Пилипа і Александра. »Найважливіший етап, каже він, побідного ходу грецької культури далеко на схід було створення велико-

³⁵⁾ Профессоръ гуманистъ (Памяти М. С. Корелина). Ист. Эт., ст. 236—47.

³⁶⁾ Введение в историю Греции, ст. 477.

³⁷⁾ Обь отношеніи Т. Н. Грановскаго къ античному міру (по поводу 100-ія со дня рождения Т. Н. Грановскаго). Гермесь 1913, ст. 175.

³⁸⁾ Там само, ст. 178—179.

³⁹⁾ Там само, ст. 179.

грецької держави під владою Пилипа, який цим, наперекір дрібним партикуляристам тодішнім і нинішнім, став дійсно твердинею свободи й культури, який у всій своїй істоті, не зважаючи на грубі відворотні зовнішні сторони, був більше справжнім гелленом, ніж його не знавший меж високопрославлений син.» Цей погляд знаходить дійсно досить прихильників і може бути оправданий. Однак, Дрерюп сполучає з ним надзвичайно погірдливе відношення до Атен і призирство та інвективи на оборонця грецької незалежності, промовця Демостена.⁴⁰⁾ Приклад іншого відношення до того ж таки питання ми бачимо у Грановського, і це відношення з особливою симпатією відзначає Бузескул. Грановський був також прихильником македонських царів і зокрема Александра. Однак, він «відноситься до Демостена без того суворого, можна сказати, призиривого осудження, що до нього доходять деякі нові історики»; «Грановський не обвинувачував Демостена у політичній короткозорості, не обвинувачував у тому, що той боронив призначене на загибель відживше минуле і не пішов за новою силою. Він розумів мотиви Демостена, що спонукували його боротися проти Пилипа, розумів увесь трагізм його становища. Після занепаду Теб «замовк і великий голос Демостена»... Демостен належав до числа тих трагічних постатей, що самотньо стоять в історії, що в них гаряча любов до минулого сполучається з ясною свідомістю неможливості викликати його знову до буття»...⁴¹⁾

Тепер, після того, як схарактеризовано відношення Бузескула до різних як загальних, так і окремих питань історії, ми можемо перейти до тіснішого розгляду його історичних праць із метою з'ясувати собі, як сам Бузескул відповідав тим чи іншим вимогам до історії й до істориків. Ідеологічна приналежність Бузескула до історичної об'єктивної школи XIX ст. з її ідеями еволюції та універсальності не підлягає сумніві і не потребує особливих дальших доказів. Ідея еволюції, тісно зв'язана з ідеєю універсальності, або освітленням історії поодиноких народів і явищ на тлі явищ всесвітньої історії. Так Зібель поставив французьку революцію у зв'язок з тим світовим процесом, що почався за три століття перед тим. А зокрема підкреслюється універсальність основоположника школи XIX ст. Л. Ранке, що історію кожної країни ставив у зв'язок з загальними європейськими відносинами.⁴²⁾

⁴⁰⁾ В. Бузескуль: Германский ученый об «адвокатской республике». *Анналы*. Петербург, 1922, ст. 189—193.

⁴¹⁾ В. Бузескуль: Обь отношении Т. Н. Грановскаго къ античному міру. *Гермесъ* 1913, ст. 173

⁴²⁾ *Ист Эт.*, ст. 185.

Як же ставився сам Бузескул у своїх працях до різних стадій історичної роботи, а зокрема до встановлення факту, до приведення фактів у зв'язок, до викладу.

Найбуденнішою і в той самий час найважливішою роботою історика є встановлення факту. Критичний талант Бузескула виявився уже в першій його друкованій праці (див. нот. 7.). В цій хронологічній замітці Бузескул стверджує, що одні історики (Карамзін, Погодін, Полевой, Зубрицький) говорили, що Мстислав Удатний захопив Галич (Галичину), після того як назавжди залишив Новгород, цебто 1218 р. або 1219 р., а інші (новіші дослідники: Солов'єв, Беляєв, Костомаров), що це було в межичасі між першим виходом Мстислава Удатного з Новгорода і Липецькою битвою, цебто 1215 р., а Бестужев-Рюмін один раз відносить цю подію до р. 1218, а другий — до р. 1215. Бузескул зіставляє дані різних літописних сводів⁴³⁾ і висловлює думку, що перевагу, очевидно, має думка попередніх істориків, які вважали, що Мстислав зайняв Галич поперше після Липецької битви.⁴⁴⁾ Цікава цілком самостійна розвідка 23-літнього вченого, в якій виявилось його вміння оперувати джерелами історії в одному з найтяжчих питань — в установленні хронології.

Критичний талант Бузескула щодо писань інших істориків виявився у першій праці, присвяченій історії Греції. Це була докладна рецензія на працю М. Дункера.⁴⁵⁾ Розглянувши детально «Історію Античності» М. Дункера, Бузескул резюмує свої уваги й вказує на суперечності в Дункера з свідоцтвом головного джерела — Тукидида: «Перікл, каже Тукидид, був першим з атенян того часу, сильний словом і ділом. Стоячи на чолі держави у мирний час, він правив помірковано й оберегав безпечність. Атени досягли при ньому найвищої могутності. А коли почалась війна, то виявилось, що й тут він знав зарані сили держави. А коли він помер, то йще більше виявилась його прозорливість (πρόνοια) щодо цієї війни. Бо він твердив, що атенці переможуть, якщо будуть діяти спокійно, не будуть змагати до того, щоб поширити своє володіння підчас самої війни, і не будуть піддавати державу ризикові. Але атенці поступили цілком навпаки... Перікл, будиши сильним своєю моральною гідністю і розумом і відомий своєю високою чесністю, вільно правив масою; але він не корився демосові, а навпаки демос корився йому, бо він набув влади,

⁴³⁾ Для нас у зв'язку з питанням про походження Руси може бути цікавим вираз новгородського літопису під р. 1218: «сзъза вѣще... рече: хоцю поискати Галиця...; поиде Мстиславъ въ Русь».

⁴⁴⁾ Ж. М. Н. Пр. 1881, березень, ст. 92.

⁴⁵⁾ Див. нот. 11. Рец. на кн. Max Dunker: Geschichte des Altertums, Neue Folge. I—II Bd. Leipzig 1884—86.

не вживаючи недостойних засобів, і не мав тому потреби льстити юрбі, але, користуючись повагою, різко їй говорив наперекір. Так, коли він бачив, що атенці несвоечасно сміливі, він своїми промовами пробуджував у них страх і, навпаки, бачивши, що вони занепадають духом без підстав, він пробуджував у них сміливість. По імені це була демократія, а на ділі — правління ліпшого мужа.» Ця клясична характеристика ідеального державного діяча варта того, щоб до неї частіше звертатись, і Бузескул не раз у своїх працях її згадує. Можна думати, що саме Перікл був тою історичною персональністю, яка за студентських часів заімпонувала молодому вченому. У всякому разі цьому історичному діячеві присвячена магістерська дисертація Бузескула. (Див. нот. 10.) Ця поважна і обсягом, і розміром праця скоро зробилась бібліографічною рідкістю. В основу її положено критичний розгляд джерел про Перікла, які Бузескул зіставляє поміж собою і їх оцінює. Належне місце віддає він також розглядові праці тогочасних учених, присвяченої чи то оцінці Перікла, чи то головного джерела доби Перікла — Тукидида. Бузескул цілковито не поділяє надмірного критицизму деяких учених, а зокрема Мюллера-Штрюбінґа та Ю. Шварца.⁴⁶⁾ Бузескул і пізніше залишався вірним своїй оцінці Перікла й Тукидида, і то тим більше, що пізніші досліди в області грецької історії внесли спокій у питання, показавши непотрібність і безпідставність занадто великого критицизму. Однак, Бузескул із властивою йому об'єктивністю вказує і на користь гіперкритики Мюллера-Штрюбінґа у своєму »Введенні« з р. 1915 (ст. 106). Він від гіперкритиків бере лише ту вимогу, що і до найславніших істориків, таких, як Тукидид, треба також відноситись із критикою. (Ib. 107.) Магістерська праця Бузескула і тепер не втратила свого значення, бо подає значний матеріал для історії питання про Перікла, Тукидида й інших істориків та зведення поглядів не лише німецьких, а й інших тогочасних учених. Питанням, розглянутим у магістерській праці, присвячує Бузескул увагу і в пізніших працях. Так має й тепер значення для пізнання історичної методи зіставлення його поміж Тукидидом і найновішою історичною наукою.⁴⁷⁾ Багато того, що вважалось здобутком історичної науки XIX ст. (критична

⁴⁶⁾ Müller-Strübing у працях: *Aristophanes und die hist. Kritik*. Leipzig 1873; *Thukydideische Forschungen*. Wien 1881, та статті у *Neue Jahrbücher f. Philol.*, 1883, 1885, 1886. — Введеніє, ст. 104 і д.

⁴⁷⁾ Див. нот. 18. Ця студія була надрукована також у збірникові: *Commentationes Nikitinianae*. »Сборник статей в честь П. В. Никитина.« СПб. 1901, ст. 218—225.

метода, використання документів архівного характеру, як написи, використання культурних пережитків, порівняльна метода, ідея еволюції) знаходить Бузескул у Тукидида.

Питанням установлення факту шляхом критики історичного джерела присвячена докторська дисертація Бузескула (див. нот. 12). Скоро лише був опублікований цей твір Аристотеля, на початку р. 1891, Бузескул прочитав доклад в засіданні Харківського Історично-Філологічного Т-ва 13./V. 1891, який був надрукований в липневій книжці Ж. М. Н. Пр. р. 1891 (ст. 12—24, див. нот. 13). В цій невеликій замітці зіставляє Бузескул дані «Атенської політії» про участь Темістокла у реформі ареопагу, переведеній р. 462 пер. Хр. Ефіальтом, з іншими джерелами і приходить до висновку, що це місце у гл. 25 «Ат. політії» є пізніша вставка, а у всякому разі ніяк не допускає участи Темістокла у реформі Ефіяльта.⁴⁸⁾

Також підготовчою працею до написання докторської дисертації треба вважати велику статтю Бузескула в Ж. М. Н. Пр., присвячену питанню про новсвідкриту «Атенську політію» Аристотеля (див. нот. 13), що також перед друкуванням докладалась у Харківському Іст.-Філол. Т-ві. В цій студії Бузескул подає свої цінні причинки. Від його уваги не уникають навіть найдрібніші праці, як напр., в справі гіатуса в «Ат. політії», в чому вбачили методу Ісократової школи і на підставі чого J. W. Headlam стверджував приналежність трактату Аристотелеві.⁴⁹⁾ Ця розправа Бузескула в значній мірі у переробленому вигляді ввійшла у його докторську дисертацію.⁵⁰⁾

Бузескул у своїй дисертації підвів підсумок попередньої великої роботи і присвятив багато місця зіставленню текстів «Атенської політії» з іншими творами Аристотеля і творами інших письменників. Він обжує загальний план твору Аристотеля, його методу, стиль і мову (ст. 154—155) і деякі особливості «Атенської політії» пояснює тим, що це мала бути популярна книжка. Він констатує у Аристотеля методи аналогічні з методами Тукидида і деяких істориків сучасних (172—173). Вважає також на хиби й недостачі Аристотеля, як невизначеність перспективи, прогалини, повторення, заплутаність і неясність деяких даних (175 і д.). Деякі хиби бере на рахунок переписувача і стану рукопису; а в тім знаходить аналогічні вади і в інших працях Аристотеля, як напр., нерівномірність

⁴⁸⁾ Ж. М. Н. Пр. 1891, іюль, ст. 24.

⁴⁹⁾ J. W. Headlam: Election by lot at Athens (Cambridge, 1891).

⁵⁰⁾ Див. нот. 12—13. Перед появленням докторської дисертації Бузескул торкнувся справ, зв'язаних із «Атенською політією», крім статей у Ж. М. Н. Пр. ще в статтях у «Фил. Обозр.», т. IV (1893): Научная литература по греческой истории; і т. VII (1894). Ці статті мені не були доступні.

у розподілі матеріалу. Ці останні спостереження приводять його до певного пересвідчення в авторстві Аристотеля (11 гл.). З приводу питання, якими джерелами користувався Аристотель для складання своєї праці, було висловлено дуже багато різноманітних думок. Деяким думкам присвячує Бузескул цілі ескізи. Так М. М. Покровський⁵¹⁾ доводив, що Критій, голова крайніх олігархів у Атенах, яко автор тенденційних памфлетів *Λακεδαιμονίων* та *Θετταλῶν πολιτεία*, був головним джерелом Аристотелеві не лише у відділі про Солона, але й у відділі про тиранію й про «П'ятдесятиліття». Бузескул у довгій примітці (ст. 251—254, нот. 2) робить цілком слушні уваги проти такого перебільшування значення Критія.

В справі посудження джерел «Атенської політії» Бузескул не погоджувався й з такими авторитетними ученими, як У. фон Вілямовіц-Меллендорф. Останній у своїй праці⁵²⁾ твердив, що: 1. Аристотель користувався творами Терамена, представника поміркованої олігархії, яка хотіла поновлення *πάτριος πολιτεία*, що 2. Аристотель користувався олігархічним твором часів Терамена; отже, приходять Вілямовіц-Меллендорф до висновку, що обидва ці джерела тотожні. Бузескул зауважує, що перше не доведено, бо слова Терамена (гл. 36 «Ат. пол.») могли бути заховані традицією чи записані до якої небудь іншої праці, якою користувався Аристотель. Те правда, що Аристотель із симпатією ставився до Терамена і його ідей; однак, різкі напади й клевети на Солона ледве чи могли походити від Терамена; від нього і його партії скорше слід би очікувати приклонення перед Солоном, а напади на Солона — від партії Критія. Вілямовіц-Меллендорф до Терамена відносив також історію правління 30-ти, цебто деякі події, які сталися уже після смерті Терамена, що до кінця правління 30-ти не дожив... Бузескул вказував, що визначний учений у питанні про джерела «Ат. пол.» не був вірним собі: він «раніш іронічно висловлювався про прагнення (роз. гіперкритичних дослідників) »für jede Zeile den Vater ausfindig zu machen«, ба навіть у своїй останній праці «Aristoteles und Athen» він не раз відмовляється від гонитби за іменами, а робить — не дуже вдало — виняток лише відносно автора політичного памфлету, яким користувався Аристотель.»⁵³⁾

Бузескул для доби рр. 480—411 припускає в Аристотеля не одно, а кілька тенденційних джерел. Так могло бути у нього під рукою і джерело, складене в дусі крайньої олі-

⁵¹⁾ У праці: Этюды по Аѳинской политіи Аристотеля. М. 1893. (Не була доступна.)

⁵²⁾ U. v. Willamowitz-Moellendorf. Aristoteles u. Athen. 1843. I. S. 164—166.

⁵³⁾ В. Бузескуль: Аѳинская политія Аристотеля, ст. 257, нот. I.

гархії із табору 30-ти тиранів; однак Аристотель відноситься до нього з недовір'ям і те, що той невідомий автор говорив βουλόμενος βλασφημεῖν, рішуче відкидає. Було також і джерело в дусі поміркованої олігархії з її співчуттям до πατρίος πολιτεία, до чого із симпатією ставився Аристотель. Ці джерела могли бути написані в кінці V в., але могли бути складені й пізніше, бо думки такі, напр., похвалення πατρίος πολιτεία зустрічаються у Платона, Ісократі (Ареопагітікос) і т. д. Тримаючись тієї думки, що Аристотель мав кілька джерел, Бузескул зокрема зупиняється на подібностях в його творі до деяких місць із аттичної комедії, порівняння з якою, як і інші зіставлення, Бузескул проводить самостійно. Так у Аристотеля відмічається нешляхотне походження Клеона, а в комедії воно осміюється; Перікл, згідно з Аристотелем, не цілком самостійний діяч; на нього сильно впливає Дамонід; і в комедії Перікл часто зображується діючим під чужим впливом, напр., Аспазії і того ж таки Дамоніда; характеристика Клеона в Аристотеля цілковито відповідає характеристиці цього демагога не лише у Тукидида, а й в аттичній комедії; а Нікія, навпаки, Аристотель зараховує до ліпших державних мужів; і коміки відносяться до Нікія взагалі із симпатією (напр., у Телекліда: φίλος γὰρ ἀνὴρ, σφροδνεῖν δέ μοι δοκεῖ.)

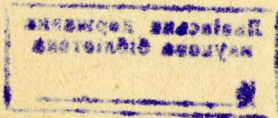
Це показує, пише Бузескул, оскільки поширені були відомості й погляди, подібні тим, що ми їх знаходимо в Аристотеля у відділі про »П'ятдесятиліття« та Пелопонеську війну, і як тяжко пристосувати до одного певного імені антидемократичну тенденцію, що відбилась в Аристотелевому трактаті.⁵⁴⁾

Докторська дисертація Бузескула, що з неї ми навели лише деякі зразки його методи, утворила йому міцну підвалину для дальшої і наукової, і педагогічної роботи. Темам, зв'язаним з »Атенською політиєю« Аристотеля, він присвячував і пізніше статті. Так р. 1912 у невеликій статті⁵⁵⁾ він розглядає думки, що їх висловили О. Seeck (у Klio, т. VI, 1904) і Mess (у Rheinisches Museum, 1911), і погоджується, що в оповіданні про події 411—403 рр. Аристотель користувався трактатом одного з прихильників Терамена, але з рішучістю відкидає їх погляди, що те саме джерело положено в основу решти історичної частини »Атенської політиї«.

Прагненням вистудіювати джерела історії і дати певні зразки, як їх критики, так і оцінки модерного дослід в науці грецької історії викликане появлення праці Бузескула, що,

⁵⁴⁾ Ibid., ст. 260.

⁵⁵⁾ Новішія гипотезы объ источникахъ »Аѳинской политіи« Аристотеля. Одесса 1912, ст. 13. Окремо відбитки із »Сборника в честь Э. Р. фон-Штерна (300 и д., т. XXX), реф. у »Гермесъ« 1912, ст. 223—4.

власне, й утворила йому ім'я. Це його відоме »Введеніє в історію Греції« (див. нот. 14—16). Праця ділиться на два великі відділи: I. Огляд джерел (ст. 1—234) і II. Нарис розроблення грецької історії у XIX і на початку XX ст. (ст. 237—574). Джерело історії він приймає у широкому сенсі: не лише історичні твори, записки учасників, а й твори мітологічні, пам'ятки мови, твори krásного письменства, нарешті, географія є у нього джерелами історії. Зокрема, звертає він увагу на написи, як кам'яний архів старої Греції, та пам'ятки матеріально-мистецької культури. Даючи огляд старих істориків, він не обмежується лише сухим перерахуванням тих чи інших творів та поглядів на них у науці, але й зазначає і реферує найважливіші місця, провідні ідеї, ілюструє спосіб писання того чи іншого автора та відношення його до своїх джерел. Зокрема, крім того, він любить зіставляти методи писання, відношення до джерел античних істориків і модерних, і в цьому відношенні його характеристики старовинних істориків, зокрема Тукидида й Полібія кидають на античну історіографію нове й несподіване світло й поширюють перспективи наймодернішої історіографії далеко в глибину віків. Завдяки цьому та широкому розумінню в Бузескула джерел історії, книга набуває значної і загальної цінності. Вражає також повність його огляду античної (грецької) історіографії. Правда, критика завважувала, що не дано більшої уваги промовцям, як джерелові історії, та не згадано тих творів римської літератури, які можуть відноситись до грецької історії, принаймні для повноти огляду.⁵⁶⁾ Однак, у 3-му виданні, яке ми маємо під рукою (з р. 1915), є, хоч і коротка, але стисла й багата на літературні вказівки, замітка про ораторів (ст. 44—47), рівнож згадуються і римські історики (напр., Корнелій Непот, ст. 206 та інші).

Коли для складання першої частини »Введенія« Бузескул мав попередників (Ваксмут, Шефер), яких він, однак, перевищував детальнішим оглядом кожного джерела, то для другої частини, можна сказати, попередників у нього не було. Починає він цю частину з нового »Відродження класичної старовини« у XVIII і XIX вв. (ст. 237), подає перегляд науки від Вольфа, Нібура і Бека до Грота (242), від Грота до кінця 60-х років (270); подає далі більший розділ: розвиток епіграфіки та археологічні відкриття 70-х і 80-х рр. (ст. 311), оброблення грецької історії в 70—80-х рр. (ст. 362); відкриття 90-х рр. XIX ст. і початку XX ст. (відкриття папірусів) (ст. 387); найновіші праці з історії Греції (470) і в кінці — загальний характер сучасного наукового руху в ділянці грецької історії (ст. 553).

⁵⁶⁾ С. Жебелевъ: Рецензія у Ж. М. Н. Пр. 1903, авг., ст. 483 і д.

Рецензенти (див. нот. 16) з приємністю відзначили той факт, що Бузескул, розглядаючи праці європейських учених, звернув належну увагу також на праці слов'янські (Ф. Грота, І. Кацарова, Пероутки, Клінгера, Шкорпіла та ін.). Як високо ставили чеські учені Бузескула, як історика, показує нам рецензія др. І. В. Прашека, який, м. і., писав: »*Buzeskul jest historikem velkého stylu, ovládajícím samostatně veškeren obor dějin světových dle vzorů, jež podali v Německu Ranke, Droysen a Dunker, ve Francii Duruy, v Itálii Lombroso.*«⁵⁷⁾ Огляд Бузескула розроблення науки грецької історії дає змогу кожному молодому історикові орієнтуватися у питаннях грецької історії і, зокрема, в її історіографії. Крім того, огляд цей знайомить із історичною метою взагалі, і, щодо цього, його праця є необхідна для кожного історика, який би відділ історії він собі не обрав. Сам Бузескул надавав дуже великого значення подібним оглядам розроблення науки грецької історії: він дивився на це, як »на сторінки з історії розумового життя старовинного світу і XIX—XX в.«⁵⁸⁾ Має значення і те, що в книзі Бузескула звернуто увагу на археологічні відкриття, як в самій Греції, так і на периферії грецького впливу, що до неї належала також і територія України за античної доби. Огляд археологічної роботи на Україні, на місцях колишніх грецьких колоній та в могилах південної України доведено до 1915 р. Ввійшли сюди відомості й про розкопки могили Солоха, що її розкопав остаточно р. 1913 (ст. 462—65) у Мелітопільському повіті в Таврії М. І. Веселовський. Знахідки з цієї могили, мистецькі грецькі вироби, мало були відомі через війну, яка скоро почалась. Присвячує також увагу Бузескул і »Трипільській культурі«, що її відкрив на Київщині В. В. Хвойка (ст. 466—467).

Останні сторінки своєї праці присвячує Бузескул зв'язкові грецької історії із всесвітньою історією взагалі, проводячи послідовно всесвітньо-історичну точку погляду, і зокрема присвячує він увагу питанню, хто має займатись грецькою історією: класичний філолог, чи історик. Навівши крайню думку Вілямовіца, який вважав, що класична історія — діло філологів-класиків, і думки протилежні (Р. Пельмана, Ед. Маєра, Ю. Белоха та ін.), Бузескул пише: »Суперечка про те, хто має займатись грецькою історією, нам здається в суті зайвою. Філологи й історики в ділі вивчення старовини повинні йти поруч. Бо ж вихідною точкою для кожного історика-дослідувача є текст, все одно, чи є то документ, чи свідоцтво якого-небудь автора, і перша умова — уміти точно і пра-

⁵⁷⁾ Dr. J. V. Prášek: *České Museum Filologické*, IX (1903), st. 297.

⁵⁸⁾ Введеніє, ст. XI.

вильно розуміти цей текст, що на ньому базуються історичні побудовання й висновки. Історик грецької старовини повинен володіти належним знанням античної літератури, археології, епіграфіки. З другого боку, філологів не має бути чужа широка історична точка погляду.⁵⁹⁾ До цього останнього слушно і з сумом зауважив др. Прашек: »zkušenost ukazuje, že požadavek, jež Buzeskul do filologů vznáší, zůstává dosud daleko za proneseným přáním.⁶⁰⁾«

Цінна далі і вказівка про участь також правників у ділі вивчення грецької історії і вичерпуючий майже огляд праць історично-правничого характеру.⁶¹⁾

Є тут на місці відзначити також і добрий літературний стиль Бузескула, як у цьому творі, так і в інших його працях.

»Введеніє« разом з попередніми працями із грецької історії має діло переважно з історичним джерелом, установленням історичного факту; навіть в огляді оброблення науки грецької історії Бузескул зокрема зупиняється на відкриттях нових фактів і посуджує відношення різних учених до фактів. »Введеніє« являє собою 1-ший том широко задуманої праці під титулом »Лекції по історії Греції«, 2-им томом мало бути: »Історія Греції до Персидських війн«, а 3-м — »Історія аїнської демократії« у новому обробленні.⁶²⁾ Однак, світова війна й події після неї стали на перешкоді здійсненню цього плану: вийшов лише 1-й том, що його ми оце розглянули, 2-й і 3-й не вийшли. Коли із попередніх праць і з »Введенія« ми можемо утворити собі повний образ того, як Бузескул відносився до джерела історичного і до встановлення історичного факту, то уявлення про те, як він використовував факти для історичного суцільного викладу, ми можемо скласти з його праці: »Історія аїнської демократії«,⁶³⁾ що в переробленому вигляді мала становити 3-й том його »Лекцій«.

В цій праці, що зустріла також прихильну критику і щодо змісту, і щодо приступного викладу,⁶⁴⁾ Бузескул, почавши з 8-го століття, подає нам хід історії Греції, зупиняючись головним чином на Атенах і доводячи історію до часів гелленізму. Ця праця з'явилася наслідком самостійного оброблення матеріалу і показує нам уміння Бузескула оперувати джерелами історії, комбінувати факти, ставлячи їх у причинову за-

⁵⁹⁾ Введеніє, ст. 568.

⁶⁰⁾ Dr. J. V. Prášek: Č. M. F. (1903), st. 304.

⁶¹⁾ Введеніє, ст. 568, та нот. I (ст. 568—69).

⁶²⁾ Введеніє, ст. XV (передмова).

⁶³⁾ СПб. 1909, 8^о, ст. VII + 468. Є також пізніше популярне видання: Афинская демократия, с рис. Харків, 1920, яке мені не було приступне.

⁶⁴⁾ Н. И. Карфевъ, рецензія у Гермес-і 1909, VI, ст. 241—243.

лежність, і робити певні висновки. Рівнож може вона бути зразком, як історичної синтези, так і доброго викладу.

Популяризації знання про античний грецько-римський світ спричинився Бузескул своєю, порівнюючи, меншою працею під заголовком «Античність і сучасність», що була видана двічі перед війною і є також у чеському перекладі, який ми маємо до розпорядження.⁶⁵⁾

Яка точка погляду або який підхід проф. Бузескула до розглянутих ним у цій книзі питань? Проф. С. Жебелев, у своїй рецензії на I-е видання⁶⁶⁾ вказує, що Бузескул «постійно виходить від джерела, що подають йому літературні й документальні дані й торкаються зачеплених ним питань, дотепно підмічує аналогії античного, вірніше старогрецького життя з сучасним і викладає результати свого вивчення й спостереження мовою простою і в простоті своїй докладною й захоплюючою.» Книга поучна і матеріялом, і надзвичайно обережним методом, — бо «ліпше не договорить, ніж переговорює». До цього треба додати, що деякі статті вже раніше були оброблені в інших виданнях. Так у «Истор. эт.» ми бачимо велику статтю: «Жіноче питання в старовинній Греції»,⁶⁷⁾ а такі справи, як шкільництво у Греції, були в добу складання книги надзвичайно актуальні, завдяки відкриттям папірусного матеріялу, що стосується до шкільного життя, починаючи від актів шкільних надацій і кінчаючи шкільними вправами. Крім того, Бузескул ілюструє питання школи вказівками на різноманітні малюнки на вазах, малюнки, що можуть бути автентичними ілюстраціями тодішнього буденного шкільного життя. Рівнож і справа міжнародніх арбітражних судів була тоді дуже актуальна, і цій справі Бузескул пізніше присвятив статтю у «Вѣстник'у Европы»,⁶⁸⁾ яка і ввійшла, на бажання авторове, у чеський переклад його книги, яко IX гл.⁶⁹⁾ Книга Бузескула відповідає станові науки грецької історії найновішої

⁶⁵⁾ В. Бузескулъ: Античность и современность. Современные темы в античной Греции. СПб. 1913, 8^о, ст. 196, вид. 2. СПб. 1914. У другому виданні значніші доповнення: Положення хліборобського населення за Птоломеїв. Антисемітизм в Александрії. Предмети навчання в греків. Деякі риси з життя грецьких міст: нагляд за джерелами, улицями, торгівлею, регулювання цін і т. д. Чеський переклад із другого видання з додатками: V. Buzeskul: Antika a přítomnost. Z ruštiny přel. Karla Novotná. Nové rozhledy. Praha 1923, st. 180.

⁶⁶⁾ Гермес, 1913. ст. 77—78.

⁶⁷⁾ Ст. 38—70; друковано раніше у ювілейному збірнику СПб Вис. Ж. Курсів «К свѣту» СПб. 1904.

⁶⁸⁾ Международные третейские суды въ древне-греческомъ мірѣ. 1917, апр.—июнь.

⁶⁹⁾ Antika a přítomnost, st. 178 (poznámka vydavatelova). На жаль, у чеському перекладі не подані вказівки В. Бузескула на фахову літературу.

доби, коли залишений був погляд, що старовинний світ був чимсь цілком відріжним від нового світу.⁷⁰⁾

Бузескул не лише стояв на всесвітньо-історичній точці погляду у своїх працях, а й володів матеріалом всесвітньої історії.

Так його праця, присвячена відкриттям в області історії Сходу,⁷¹⁾ вказує на його докладне ознайомлення з літературними й археологічними джерелами історії Сходу, і в цьому відношенні може бути вступом до вивчення історії Сходу. На тему цієї книги читав Бузескул курс р. 1920/21 у б. Харківському університеті, а книга писалась «в найтяжчі моменти мого життя, при найбільш несприятливих умовах, у пригнічуючому положенні... але робота над нею була мені втіхою, в ній я знаходив забуття; вона підтримувала в мені душевну бадьорість».⁷²⁾ Основним пробілом цієї книги вважає Бузескул залишення без огляду Індії. Складається книга з відомостей про розшифрування гієрогліфів та клинопису, про роботу учених усіх народів над новоздобутими літературними та епіграфічними текстами, про археологічні експедиції у країни клясичного Сходу і висліди їх роботи. Численні вказівки на фахову літературу, виїмки найцікавіших місць із нововідкритих джерел, як напр., із законів Хаммурабі (ст. 171 і д.), Тельамарнської кореспонденції (ст. 87 і д.); сторінки, присвячені побутовим моментам самої археологічної роботи, її перипетіям, труднощам, як урядовим так і з боку населення, читаються із великою цікавістю і викликають велику повагу до відданої праці археологів.

За тим самим планом написав він і другу частину праці, присвячену старогрецькому світові.⁷³⁾ Всі найновіші дані, які тільки можна було роздобути при незвичайно несприятливих умовах для наукової праці, ввійшли в цю книгу, так що вона може бути доповненням до його «Введенія». Зокрема цінні зіставлення поміж егейською і трипільською культурою (ст. 177—178) Егейській культурі присвячена була окрема стаття, що з'явилася у «Вѣстник'у Европы» 1916 р.⁷⁴⁾

Присвятивши головну увагу грецькій історії, Бузескул римської історії торкався мало, лише в працях, присвячених пам'яті видатних істориків (Ранке, Зібеля, харківського про-

⁷⁰⁾ Див. «Введеніє», ст. 567 і д.

⁷¹⁾ Открытія XIX и начала XX века в области истории древнего мира. Ч. I. Восток. Петербург. Academia. 1923, ст. 1—222.

⁷²⁾ Передмова, ст. 7 (там само).

⁷³⁾ Открытія XIX и нач. XX века в области истории древнего мира. Часть II. Древне-греческий мир. Academia. Петербург 1924, ст. 181. 8^о.

⁷⁴⁾ Древнѣйшая цивилизація в Европѣ. Вѣстникъ Европы, 1916, авг. — Окрема книжка: Харків 1918 р.

фесора Луніна). Середньовіччю присвячена його вступна лекція (див. вище ст. 4); крім того праця про Арнольда Брешиянського (там само); Ренесансові — розгляд наукової діяльності проф. Кореліна. Історія папства, реформація, французька революція, історія XIX ст., об'єднання Німеччини — у працях, присвячених Ранке, Зібелеві, Сорелеві (див. в.). Історії слов'ян присвячені найперші праці про Мстислава Удатного, які, власне, відносяться до історії України за княжої доби (див. в. нот. 7—8). Крім того, належить Бузескулові »Історія реформації й католицької реакції в Польщі« у »Лекціях із всесвітньої історії« Петрова.

Наш розгляд наукової творчости Бузескула приводить до таких підсумків. Головна доба, що її студіював Бузескул, як історик, це — грецька історія. Його заслуги не мали дослідного характеру, а в значній мірі педагогічного: він дійсно вводить у студії грецької історії, він наочно вказує методу своїми спеціальними розвідками й дисертаціями. Універсальність Бузескула ніскільки не пошкодила його спеціальній ділянці — грецькій історії, а навпаки, сприяла освітленню подій і явищ античності з точки погляду всесвітньої історії, сприяла його власному зацікавленню, а разом з тим мусіла викликати зацікавлення у його слухачів і читачів. Історизм Бузескула вихідною своєю точкою мав не класичну філологію, а історію взагалі і всесвітню зокрема. Любов до історії пробуджена була в нього ще в дитинстві. Момент зацікавлення історією з дитинства він зазначає у великих німецьких істориків. Цей момент дає і нам нитку до розуміння Бузескула, як історика.

Ми розглянули праці Бузескула аналітичного характеру, його дисертації й статті, але він у них давав також і синтезу. Свідомість потреби писати для ширших кол і при тому добрим літературним стилем спричинилась до того, що його праці не залишились на сторінках фахових журналів. А саме його заінтересовання ходом і розвитком історичної науки, особливо в області античної історії, рівнож його докладне знання творів світових істориків і мистецьке їх зреферування дають нам багатий матеріал для, т. м., практичної методології історії.

Все життя Бузескула зв'язане з Харковом і харківським університетом, а тим самим і з Україною. Деякі останні його праці писані українською мовою. Так у ювілейному збірникові на пошану акад. Д. Й. Багалія (Київ 1927) вміщена його стаття: »Студіювання стародавностей північного чорноморського побережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії« (ст. 167—182), яка містить в собі не мало нових думок і розглядає справу грецької колонізації у властивому Бузеску-

лові, всесвітньо-історичному аспекті. Обраний був Бузескул і членом Всеукраїнської та Всесоюзної Академії Наук.

До самих останніх днів свого життя Бузескул не припиняв наукової роботи, не зважаючи на всі несприятливі обставини для наукової роботи й життя. Остання, відома нам, але недоступна праця Бузескула: Всеобщая история и ея представители в России в XIX и нач. XX вв., ч. I. Вид. А. Н., Лгр. 1929, ст. 218.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein Blick über das wissenschaftliche Werk Buzeskuls läßt folgende Betrachtungen aufkommen:

1. Der historische Zeitraum, mit dem Buzeskul sich hauptsächlich befaßte, war die Geschichte Griechenlands. Wertvolles leistete er als Geschichtsforscher, seine größten Verdienste aber sind pädagogischer Natur: er führt wirklich in das Studium der griechischen Geschichte ein und zeigt dabei in seinen speziellen Schriften und Aufsätzen seine strenge methodische Schulung an.

2. Bei Buzeskul bildete die klassische Philologie nicht den Ausgangspunkt seines Schaffens, vielmehr war es die Geschichte im Allgemeinen und die Weltgeschichte im Besonderen. Die Vorliebe zur Geschichte kennzeichnet sich schon bei ihm in Kindesjahren. Der für seine Zukunft entscheidende Moment, der schon bei dem Kinde geistige Interessen zum Erwachen brachte, ist auf den Einfluß der Lektüre großer, deutscher Geschichtsforscher zurückzuführen. Dieser Moment bleibt uns ein Leitfaden zum besseren Verständnis Buzeskuls als Historiker.

3. Seine spezielle Domäne d. h. die Forschung griechischer Geschichte erlitt durch seine universelle Methode keinen Abbruch, im Gegenteil die letztere förderte sein Werk in der Beleuchtung einzelner Ereignisse und Erscheinungen, sie belebte seine eigenen Forschungsinteressen und rief eine rege Anteilnahme bei seinen Hörern und Lesern hervor.

4. Seine wissenschaftlichen Arbeiten sind zum Beispiele nicht nur für historische Analyse, aber auch für historische Synthese geworden. Außerdem ist sein Stil ungemein literarisch gewandt. Das ist eben der Grund, daß seine Schriften nicht als Alleingut der Fachzeitungen verblieben, sondern einen Weg zu breiteren Leserschichten sich anzubahnen versuchten. Die rege Anteilnahme an der Evolution der historischen Wissenschaft, insbesondere auf dem Gebiete der Antike, ferner die genaue

Kenntnis der Werke großer Historiker und nicht zuletzt seine künstlerische Darstellungsweise bilden eine reiche Fundgrube für praktisch-methodologische Geschichtsforschung.

5. Das ganze Leben Buzeskul's ist an Charkiw, an Charkiwer Universität und folglich an die Ukraine gebunden. Einige seiner letzten Arbeiten sind in ukrainischer Sprache verfaßt worden. So bringt sein Aufsatz: »Die Erforschung der Altertümlichkeiten an der Nord-Küste des Schwarzen Meeres, und ihre Bedeutung im Zusammenhange mit der griechischen und Weltgeschichte« — erschienen im Jubiläums-Almanach zu Ehren des Akademikers Prof. D. J. Bahalij (Kyjiw 1927, S. 167—182) — eine Fülle neuer Gedanken und schildert unter einem Buzeskul eigentümlichen allgemein weltgeschichtlichen Gesichtspunkte, die Vorgänge griechischer Kolonisation. Buzeskul wurde zum Mitglied der allukrainischen und allsowjetischen Akademie der Wissenschaften gewählt.

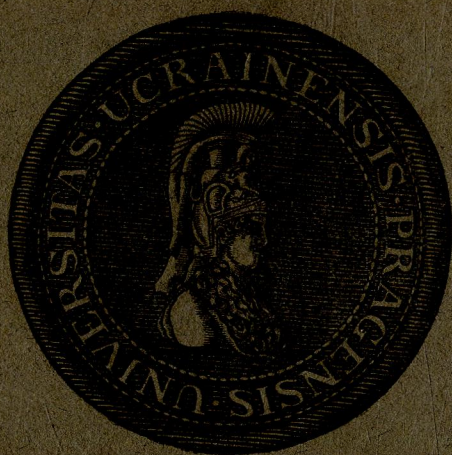

5080n

0,75

(1986)

p 1 5085

РЛ 5085

Ф. СЛЮСАРЕНКО

АКАДЕМІК В.П. БУЗЕСКУЛ